

МОВОЗНАВСТВО

УДК: 81'42

НАДІЯ БАЛАНДІНА

(Полтава)

НАВЧАЛЬНИЙ ТЕКСТ: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ, ТИПОЛОГІЯ, ФУНКЦІЇ

Ключові слова: навчальний текст, навчальний дискурс, типологія, функція.

Текст є предметом дослідження практично всіх традиційних гуманітарних наук: літературознавства, лінгвістики, історіографії, герменевтики тощо. Цей ряд можна продовжити низкою відносно нових галузей знання – семіотики, семантики, теорії комунікації, а також суміжних із ними лінгвопрагматики, теорії мовленнєвих актів, теорії референції тощо, які з'явилися внаслідок науково-технічного прогресу на основі традиційних наук і обрали той самий предмет аналізу – текст. У наш час поняття текст уточнюється, а сформована текстологічна парадигма вдосконалюється. Метою цієї розвідки є вказати на проблеми, пов'язані з визначенням навчального тексту, виокремити його різновиди й указати на основні функції.

У широкому розумінні текст – це форма фіксованих знань про людину, природу і суспільство, чи, інакше кажучи, специфічний спосіб існування культури. У лінгвістиці «текст» (від лат. *textum* – зв'язок, поєднання, тканина) сприймають як писемний або усний мовленнєвий масив, що становить лінійну послідовність висловлень, об'єднаних у ближчій перспективі смисловими і формально-граматичними зв'язками, а в загальнокомпозиційному, дистантному плані – спільною тематичною і сюжетною заданістю» [6, с. 627].

Учені констатують нечіткість системних, онтологічних і функціональних якостей тексту, що породжує певні труднощі його тлумачення. Характеризуючи тексти, різні автори виділяють різну кількість текстових категорій, що зумовлене авторською позицією, з огляду на яку кожен дослідник по-своєму розглядає зазначений об'єкт: це й комунікативна спрямованість тексту (Т.В. Радзівська; С.І. Гіндін; Т.М. Дридзе), і комунікативна завершеність й орієнтованість на читача (Ю.М. Лотман), інформативність і зв'язність (І.Р. Гальперін), наявність підтексту (А.А. Брудний), структурована єдність (Л.М. Лосєва), цілісність (О.О. Леонт'єв), діалогічність (М.М. Бахтін), наявність у тексті лакун (Ю.О. Сорокін), засіб навчання мови (Н.Д. Бурвикова; Н.О. Іпполітова; Н.В. Кулібіна; А.І. Павлова) та ін.

Кожен із зазначених аспектів є самодостатнім, але водночас взаємозумовленим і взаємопов'язаним з іншими. Так, процес розуміння тексту не можливий без процесу його сприйняття, тоді як обидва вони пов'язані з інформативністю,

а інформативність – зі структурованістю інформації й т. ін. При цьому стає очевидним, що в тексті поряд із його статичними характеристиками, насамперед структурно-семантичними, надзвичайно важливі характеристики динамічні, комунікативні: текст як знакова структурно-семантична єдність виступає засобом комунікації. Якщо взяти вужчу царину функціонування тексту, наприклад у навчальному дискурсі, то він стає засобом навчання і, відповідно, засобом формування різноманітних компетенцій – мовної, мовленнєвої, соціокультурної тощо. Із залученням тексту відбувається трансляція соціокультурного досвіду з покоління в покоління, його засвоєння, процес соціалізації й духовного розвитку особистості.

У науковій літературі термін *текст* уживається переважно в супроводі зі словами-атрибутами, які відображають якісні й функціональні його характеристики, зокрема йдеться про номінації на зразок: *художній, науковий, публіцистичний; письмовий, усний, медіатекст* чи *метатекст*. У науково-дидактичній літературі натрапляємо на словосполучення *навчальний текст* – поняття, активно вживане, але смисл якого точно не встановлено, навіть у виданих останнім часом педагогічних енциклопедіях та довідниках.

Більшість авторів, що використовують номінацію *навчальний текст*, мають на увазі тексти підручників, різноманітних навчальних посібників і довідників, тобто письмово, графічно оформлені тексти, створені з навчально-виховною метою. Зокрема, А.Є. Бабайлова зазначає: «Навчальний текст – це одиниця навчання текстової діяльності, навчальної текстової комунікації. Це текст, організований із дидактичною метою у смисло-змістовому, мовному й композиційному планах у єдину систему, частина сукупної інформації, призначена для керованого становлення текстової діяльності, на основі якої подається система знань із певної дисципліни, прививаються вміння і навички людям певної групи (вікової, національної тощо) і на певному етапі навчання» [2, с. 130]. Проте в цьому визначенні немає акцентуалізації активної ролі адресата навчального процесу – учня, який не тільки слухає (читає), розуміє й інтерпретує тексти, а й сам їх створює в результаті спілкування як із самим текстом, так і з іншими учнями та з учителем.

Ураховано цю особливість навчального тексту Л. Мальцевою, яка вважає, що навчальний текст є, по-перше, головною змістовою одиницею навчання, бо виконує важливі освітні, виховні, розвивальні завдання, по-друге, є важливим складником навчального дискурсу, у якому задіяні два учасники – учень і навчальний текст [3, с. 133], і таким чином звертає увагу на роль навчального тексту в навчальному дискурсі, щоправда, дещо звужуючи цей дискурс. Насправді ж коло учасників навчального дискурсу є ширшим: навчальний процес, що відбувається на основі навчального тексту й генерується ним, передбачає не тільки дискурсивну взаємодію учня й навчального тексту, а й через посередництво навчального тексту – учня й учня (учнів) (зокрема при інтерактивному навчанні) та учня (учнів) й учителя. Заслуговує на увагу досить коректне й лаконічне визначення тексту, зроблене Є.П. Александровим: навчальний текст – це текст, за допомогою якого здійснюються навчальні дії або який є результатом навчальних дій і взаємодій [1].

Водночас стає очевидним, що навіть більш-менш удаді дефініції навчального тексту не можуть дати повного уявлення про специфіку цього явища, багатство типологічних характеристик, на які потрібно, безумовно, указати, якщо не у визначенні, то в типологічних ознаках.

Узявши за основу класифікацію Є.П. Александрова і дещо модифікувавши її, виокремимо такі угруповання навчальних текстів:

1. Тексти, створені тим (тими), хто безпосередньо організує навчальний процес із дидактичною чи виховною метою – це, насамперед, підручники, навчальні посібники, курси лекцій, тести й т. ін.

2. Тексти, створення яких не було продиктоване навчальною метою, але за певних дидактичних і соціокультурних умов вони набувають статусу навчальних – це тексти різних стилів і жанрів.

3. Тексти, що продукуються учасниками навчально-виховного процесу в індивідуальному порядку (наприклад, у взаємодії *учень – навчальний текст*), а також у міжособистісних, особистісно-групових і групових взаємодіях.

4. Тексти, створені тими, хто навчає, і тими, кого навчають, упродовж їхньої спільної діяльності.

Уже поверховий перегляд вищеподаних текстових типів засвідчує їхню неоднорідність. Так, маючи на увазі перше і друге угруповання, можна говорити про заздалегідь написані (створені) навчальні тексти – результати чиеїсь діяльності, наприклад, укладача підручника, учителя, автора художнього твору, журналіста тощо. Ці тексти можуть стати чинником продукування текстів другого, третього і четвертого порядку. Інакше кажучи, у першому випадку можна говорити про тексти як даність, як продукт, який використовується в навчанні, щоб спонукати до мовленнєвої діяльності, у другому про тексти – результати навчальної діяльності. Варто додати, що таке розрізнення текстів повністю відповідає поданій вище дефініції навчального тексту як:

- 1) засобу, за допомогою якого здійснюються навчальні дії;
- 2) результату навчальних дій і взаємодій.

Зважаючи на розрізнення текстів у поданій вище таксономії за ознакою статичності/динамічності, тобто текст як продукт і текст як діяльність, здається доцільним розрізнити поняття *навчальний текст* і *навчальний дискурс*. Уживання останнього – *навчальний дискурс* – не просто данина термінологічній моді, а об'єктивна потреба новітньої лінгводидактики, біля витоків якої перебуває відома антиномія мови і мовлення, яка, природно, актуальна для навчального процесу. Заздалегідь зазначимо, що розмежування понять *текст* і *дискурс* усе ще становить певну проблему (див., напр., праці: [4; 5]). Як зазначає О.С. Кубрякова, «із когнітивної і мовної точок зору поняття *тексту* і *дискурсу* пов'язані <...> причинно-наслідковим зв'язком: текст утворюється в дискурсі і є його дітищем» [5, с. 79]. Зважаючи на дидактичні можливості навчального тексту, цю думку варто доповнити двобічною залежністю тексту від дискурсу і, відповідно, дискурсу від тексту: з одного боку, текст утворюється в дискурсі, а з другого, текст породжує дискурс. Останнє особливо актуальне для розвитку мовлення. Як справедливо зазначає В.З. Дем'янков, «у латинській мові *diskursus* – це ім'я

дії, а *textus* – ім'я предмета, результату дії. Саме тому про текст говорять як про щось більш «матеріальне», ніж дискурс. Так, автор на сцені може забути текст, але не дискурс своєї ролі. А доповідач може забути (загубити, залишити вдома, віддати редактору) текст, але не дискурс свого виступу. Адже в прототиповому випадку забувають або гублять лише щось предметне. <...> Отже, прототиповий текст – це предмет, а прототиповий дискурс – це процес, як того вимагає й етимологія [4, с. 49-50]. Говорячи про прототиповість, у матерії підручника прототиповим текстом можна вважати структурно і змістово цілісний фрагмент наукового, офіційно-ділового, публіцистичного чи художнього стилю, який породжує у процесі навчання прототиповий навчальний дискурс, наприклад процес створення власних текстів (написання доповідей, творів, резюме, тез, участь у діалогах (інформаційних, етикетних, спонукальних) тощо). Використання поняття *навчальний дискурс* або, зважаючи на контекст цього дослідження, *текст навчального дискурсу* підкреслює динамічний характер освітнього процесу, що розгортається в просторі й часі, навчальний же текст у вужчому розумінні є статичним об'єктом із завершеною формою, результатом чиеїсь діяльності, яка, зі свого боку, на уроці спонукає до іншої текстової діяльності.

Таким чином, виділені навчальні тексти можна вважати умовною загальною назвою різних явищ: 1) власне навчальних текстів і 2) текстів навчальних дискурсів.

Оскільки текст уважається одиницею мовного рівня, а дискурс – мовленнєвого, то стає очевидним, що номінація *навчальний дискурс* є абсолютним синонімом номінації *навчальне мовлення*, завданням якого є розвиток різних компетентностей – мовної, комунікативної, соціокультурної і стратегічної; у тому числі, користуючись традиційною термінологією, – розвиток мовлення.

Кожен із поданих різновидів навчального тексту виконує відповідні йому навчальні функції. Власне навчальні тексти (перше угруповання) заздалегідь створені й використані з дидактичною чи виховною метою тим (тими), хто безпосередньо організує навчальний процес, вони подаються в підручниках, навчальних посібниках, курсах лекцій. У цьому випадку йдеться переважно про професійно спрямований текст, який охоплює теоретичний і практичний матеріал разом із формулюваннями завдань, питань, інструкції, алгоритми і завдання нетекстового характеру (набір окремих звуків, морфем, слів, речень). Цей текст уключає базові навчальні й наукові поняття – підґрунтя для формування мовної і мовленнєвої компетенції.

Друге угруповання, створення якого не продиктоване навчальною метою, але за певних дидактичних і соціокультурних умов його тексти набувають статусу навчальних. Ідеться про тексти різних стилів, типів і жанрів, які використовуються в підручниках, посібниках чи заздалегідь добираються вчителем для роботи на уроці. Останнім часом такі тексти дедалі частіше сприймаються не тільки як інструментарій для розвитку мовлення, а і як тексти-зразки, що унаочнюють конкретні жанри, стилі та їх різновиди, як контексти, на тлі яких вивчаються мовні одиниці різних рівнів мови – від найнижчого фонетичного до найвищого текстового, як засоби формування соціокультурної компетенції.

Звичайно, до добору таких текстів існують певні вимоги. Так, підґрунтям для написання резюме має бути чітко структурований текст, а для написання синтезованого відгуку про творчість певного автора – набір кількох його змістовно однотипних текстів. Усе це неможливе без об'єктивної оцінки змісту й форми – без критичного погляду, особистісних суджень, коментарів, тобто без навчального дискурсу, про який ішлося вище і про який ітиметься нижче. При доборі таких текстів також слідкують, щоб вони містили соціокультурний складник і таким чином стали джерелом розвитку соціокультурної компетенції. Дбайливо дібрані тексти містять значний виховний потенціал, розвивають емоції, сприяють установленню міжпредметних зв'язків.

У наступних третьому й четвертому угрупованнях ідеться вже не про навчальні тексти як факти мовного рівня чи інструментарій для формування комунікативної компетенції, а про тексти, що з'являються, продукуються у процесі навчальної діяльності. Вони належать до текстів навчального дискурсу. Тексти третього і четвертого угруповання створюються не заздалегідь, як попередні, а безпосередньо на уроці чи поза ним, наприклад, як домашнє завдання, учасниками навчально-виховного процесу в індивідуальному порядку (наприклад, у взаємодії *учень – навчальний текст*), а також у міжособистісних, особистісно-групових і групових взаємодіях. Після сприйняття текстів першого і другого порядку і в ході роботи з ними природною є мовленнєва діяльність, у процесі якої відбувається продукування нових текстів (дискурсів), де формуються нові знання і вміння та закріплюються вже набуті. У межах такої діяльності варто виділяти чотири підгрупи дискурсивних навчальних текстів, кожна з яких умовно відповідає чотирьом базовим лініям мовного компонента – мовній, мовленнєвій, соціокультурній та стратегічній:

1. Тексти навчального дискурсу з виконання вправ, спрямованих на формування вмінь і навичок з мовної лінії, наприклад при вивченні фонетики, морфеміки, лексикології, граматики, та закріплення вивченого матеріалу.

2. Тексти навчального дискурсу з виконання вправ, спрямованих на формування вмінь і навичок з мовленнєвої лінії та закріплення вивченого матеріалу.

Не втрачає актуальності й поділ мовленнєвої діяльності на репродуктивну і продуктивну. Репрезентантами першої є компілятивні і контекстні тексти (за Є.П. Александровим). Компілятивні тексти пов'язані з продукуванням власного тексту на основі іншого тексту (текстів) чи його фрагмента на задану тему, ідею, що не потребує суттєвої авторської переробки, але при цьому видається важливим компаративний аналіз різних поглядів, наслідком якого є своєрідний діалог між текстами, що, власне, і є метою такої компіляції. Прикладами такого різновиду текстів є реферати, конспекти, перекази, переклади. Контекстні тексти спрямовані на розвиток процесів інтерпретації, розуміння змісту, наприклад, плани текстів, тези і навіть ключові слова.

До продуктивних (творчих) відносимо ті, що були створені самостійно або запозичили тему, ідею, структуру заданого навчального тексту. Сюди слід уключити твори різних типів, діалоги, дискусії, дебати й т. ін. на задану тему (ситуацію).

3. Тексти навчального дискурсу з виконання вправ, спрямованих на формування вмінь і навичок із соціокультурної лінії та закріплення вивченого ма-

теріалу. Такі тексти виникають як супровідні до поданих вище, коли в процесі отримання нових знань із мови і розвитку мовлення водночас відбувається формування й репрезентація соціокультурної компетенції – знань про людину (родина, школа, робота, цінності, мораль, кращі представники народу), суспільство (історія, особливості матеріальної і духовної культури, національна, расова, соціальна, територіальна диференціація, державні символи, традиції, досягнення і проблеми), природу (проблеми довкілля, тваринний і рослинний світ) тощо.

4. Тексти навчального дискурсу з виконання вправ, спрямованих на формування вмінь і навичок зі стратегічної (діяльнісної) лінії та закріплення вивченого матеріалу. Належна стратегічна підготовка допомагає учням планувати й реалізувати власні дії й прогнозувати дії свого співрозмовника. Як результат такої підготовки з'являються тексти-дискурси – свідчення ефективного чи неефективного вибору тієї чи тієї стратегії й тактики під час виконання навчальних завдань і відтак свідчення ефективного навчання і спілкування. Цей тип текстів інтегрований із вищезазначеними текстами й детермінує їх залежно від обраної поведінкової моделі – її стратегії й тактики.

Останні два різновиди текстів навчального дискурсу є допоміжними, супровідними до перших двох, що виникають при роботі з мовною й мовленнєвою лініями.

Окремо слід виділити діагностичні тексти-дискурси (як для зовнішнього, так для внутрішнього контролю (чи самоконтролю), коли учні продукують власні тексти, що є показником засвоєння ними навчального матеріалу з усіх предметних ліній. При цьому варто зазначити, що будь-які навчальні тексти (дані й «зустрічні») можуть виконувати діагностичну функцію, але методика вимагає, щоб у підручнику були завдання, які передбачають контроль знань наприкінці уроку, модуля, семестру у формі питань чи завдань.

Варто вказати й на тексти, створені тими, хто навчає, і тими, кого навчають, упродовж спільної діяльності. Це тексти-посередники між учителем і учнем, мета учительських текстів – мотивувати й організувати роботу учня, окреслити проблему, подати певні коментарі, керувати діяльністю шляхом постановки питань, указати форму контролю, оприлюднити контроль тощо. Упродовж уроку учитель породжує власний текст, інтерпретує проблему, викладену в різних джерелах, адаптуючи її до аудиторії. Таким чином, можна говорити про організаційну й експертну функцію дискурсу вчителя. При цьому дискурс повинен спрямовуватися на окреслення перспективи роботи, логіку осмислення і подачу матеріалу. Останнім часом говорять про дозований учительський дискурс, щоб надмірною його імперативністю не впливати на активність учнів. З іншого боку, учнівські тексти-дискурси демонструють розуміння учительського дискурсу, готовність до виконання чи невиконання завдання, можливо, окреслення шляхів його вирішення. У процесі такої діяльності можна з'ясувати незрозуміле, щось уточнити, скорегувати.

Установлення дихотомічної суті навчальних текстів (статичної й динамічної, чи власне текстової й дискурсивної), дозволяє увиразнити їхню роль у навчальному процесі, суть якої полягає в організації професійно спрямованої, навчально-пізнавальної, стратегічної діяльності учнів і репрезентації їхніх на-

вчальних дій і взаємодій. Аналіз використаних при цьому мовленнєвих стратегій і тактик може стати предметом окремого дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Александров Е. П. Учебный текст : опыт дефиниции и типологического анализа [Электронный ресурс] / Е. П. Александров. – Режим доступа : http://ealeksandrov.ucoz.ru/publ/intencionalnaja_pelagogika/nauchnye_statii/uchebnyj_tekst_opyt_definicii_i_tipologicheskogo_analiza/3-1-0-3. – Назва з екрану.
2. Бабайлова А. Э. Текст как продукт, средство и объект коммуникации при обучении неродному языку / А. Э. Бабайлова. – Саратов : Изд-во Саратов. ун-та, 1987. – 152 с.
3. Мальцева Л. Понятие «учебный текст» в научной литературе / Л. Мальцева // Наукові записки. Серія «Філологічні науки» (мовознавство) / Кіровоград. держ. пед. ун-т імені Володимира Винниченка. – Кіровоград, 2010. – Вип. 89 (5). – С. 131–135.
4. Демьянков В. З. Текст и дискурс как термины и как слова обыденного языка / В. З. Демьянков. // Язык. Личность. Текст : сб. ст. к 70-летию Т. М. Николаевой / Ин-т славяноведения РАН ; [отв. ред. В. Н. Топоров]. – М., 2005. – С. 34–55.
5. Кубрякова Е. С. О тексте и критериях его определения / Е. С. Кубрякова // Текст. Структура и семантика. – М., 2001. – Т. 1. – С. 72–81.
6. Українська мова : Енциклопедія / [редкол. : В. М. Русанівський (співголова), О. О. Тараненко (співголова), М. П. Зяблюк та ін.]. – [2-ге вид., виправл. і доп.]. – К. : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана, 2004. – 833 с.

НАДЕЖДА БАЛАНДИНА

УЧЕБНЫЙ ТЕКСТ: ПРОБЛЕМА ОПРЕДЕЛЕНИЯ, ТИПОЛОГИЯ, ФУНКЦИИ

В статье рассмотрены проблемные вопросы определения, типологии и функций учебного текста. Определена дихотомическая сущность учебных текстов – статическая и динамическая (собственно текстовая и дискурсивная) – и указана их роль в учебном процессе, суть которой заключается в организации профессионально направленной, учебно-познавательной, стратегической деятельности личности и репрезентации ее учебных действий и взаимодействий.

Ключевые слова: учебный текст, учебный дискурс, типология, функция.

NADIYA BALANDINA

TEXT FOR LEARNING PURPOSES: THE PROBLEM OF DEFINITION, THE TYPOLOGY AND FUNCTIONS

The article deals with the issues of determining the concept, the typology and functions of the text for learning purposes. Taking it into consideration the dichotomous core of the mentioned texts was determined – static and dynamic (textual and discursive), and thus the role in the learning process, the essence of which is to provide a professionally directed, teaching and learning, strategic representation of the personality and its educational activities and interactions was emphasized.

Key words: the text for learning purposes, the academic discourse, typology, function.

Одержано 14.06.2013 р.